

ИЛК ИСЛОМ ТАРИХИГА ОИД АСАРЛАР ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сохибжон Хикматали ўғли Умматалиев

Таянч докторант,

“Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA” кафедраси,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси

<https://doi.org/10.37547/jcass/volume02issue02-a17>

Аннотация: Мақолада илк ўрта асрларда араб халифалигидаги илмий-маданий муҳит ва унинг муҳим тармоқларидан бўлган тарих илми хусусида сўз боради. Мазкур даврда ҳукм юритган Аббосийлар сулоласи илмий муҳит учун алоҳида эътибор қаратди. Бу даврда тарих илмида мағозий ва сийра йўналишларида кўплаб асарлар ёзилди. Урва ибн Зубайр, Муҳаммад ибн Шихоб аз-Зухрий, Ваҳб ибн Мунаббаҳ, Мусо ибн Уқба ибн Аби Айёш каби тарихчилар дастлабки мағозий асарларини ёздилар. IX асрда Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий, Муҳаммад ибн Оиз каби тарихчилар мағозий илмида асар тасниф қилган. Мақолада мағозий асарларнинг хусусиятлари, услуби ва бугунги кунда уларни ўрганилиши ҳақида маълумот берилган. Мағозий асарларидан сўнг сийра йўналиши ҳақида сўз юритилади. Бу йўналишда илк ўрта асрларда ижод қилган тарихчилар ва уларнинг асарлари тўғрисида маълумотлар келтирилади.

Калит сўзлар: Аббосийлар, Бағдод, Хорун ар-Рашид, Маъмун, Ислом тарихи, мағозий, Урва ибн Зубайр, Ваҳб ибн Мунаббаҳ, Муҳаммад ибн Шихоб аз-Зухрий, Мусо ибн Уқба ибн Аби Айёш, Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий, Муҳаммад ибн Оиз, сийра, Муҳаммад ибн Исҳоқ, Абдулмалик ибн Ҳишом, Шамсиддин Заҳабий.

ТРУДЫ ПО ИСТОРИИ РАННЕГО ИСЛАМА И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Сохибжон Хикматали угли Умматалиев

Базовый докторант,

Кафедра исламской истории и источниковедения IRCICA,
Международная Исламская Академия Узбекистана

Аннотация: В статье рассматривается научная и культурная среда Арабского халифата в раннем средневековье и историческая наука - одна из его важных отраслей. Правившая в этот период династия Аббасидов уделяла особое внимание научной среде. В этот период было написано много работ в области истории в области магии и поэзии. Такие историки, как Урва ибн Зубайр, Мухаммад ибн Шихаб аз-Зухри, Вахб ибн Мунаббах, Муса ибн Укба ибн Аби Айаш написали свои первые магические труды. В девятом веке историки, такие как Мухаммад ибн 'Умар аль-Вакиди и Мухаммад ибн' Айз, классифицировали эту работу в области науки о магнетизме. В статье представлена информация об особенностях, стиле и проработке работы магазина на сегодняшний день. После его магических работ обсуждается направление сирены. В этом

Тарих / История / History

направлении дается информация об историках и их трудах, созданных в раннем средневековье.

Ключевые слова: Аббасиды, Багдад, Харун ар-Рашид, Мамун, История ислама, Магхази, Урва ибн Зубайр, Вахб ибн Мунабба, Мухаммад ибн Шихаб аз-Зухри, Муса ибн Укба ибн Аби Айяш, Мухаммад ибн Умар аль-Вакиди Мухаммад ибн Оиз, Сира, Мухаммад ибн Исхак, Абдулмалик ибн Хишам, Шамсиддин Захаби.

WORKS ON EARLY ISLAMIC HISTORY AND THEIR CHARACTERISTICS

Sohibjon Hikmatali ogli Ummataliev

PhD student,

Department of Islamic History and Source Studies IRCICA,
International Islamic Academy of Uzbekistan

Abstract: The article deals with the scientific and cultural environment of the Arab Caliphate in the early Middle Ages and the science of history, which is one of its important branches. The Abbasid dynasty that ruled during this period paid special attention to the scientific environment. During this period, many works were written in the field of history in the field of magic and poetry. Historians such as Urwa ibn Zubayr, Muhammad ibn Shihab az-Zuhri, Wahb ibn Munabbah, Musa ibn Uqba ibn Abi Ayyash wrote their first magical works. In the ninth century, historians such as Muhammad ibn 'Umar al-Waqidi and Muhammad ibn 'Aiz classified the work in the science of magic. The article provides information about the features, style and study of shop works today. After his magical works, the direction of the siren is discussed. In this direction, information about historians and their works created in the early Middle Ages is given.

Keywords: Abbasids, Baghdad, Harun al-Rashid, Ma'mun, History of Islam, Maghazi, Urwa ibn Zubayr, Wahb ibn Munabbah, Muhammad ibn Shihab az-Zuhri, Musa ibn Uqba ibn Abi Ayyash, Muhammad ibn Umar al-Waqidi, Muhammad ibn Oiz, Sira, Muhammad ibn Ishaq, Abdulmalik ibn Hisham, Shamsiddin Zahabi.

Кириш

Халқимизнинг қадим маданияти ва маънавияти тараққиёт босқичларида муқаддас ислом динининг, унинг илми ва фалсафасининг ўзига хос ўрни бор. Илк ўрта асрларда ёзилган тарихий асарлар ислом тарихини ўрганишда дастлабки манба сифатида хизмат қилади. Айни пайтда мазкур даврда юзага келган ижтимоий-сиёсий вазият илм-фаннинг барча соҳалари ривожига

сабаб бўлди. IX-X асрларда Яқин шарқда ҳукм юритган Аббосийлар¹ давлатида ягона араб тили ва исломий ақида устуворлик қилар эди.

Аббосийларнинг умавийлардан² ажралиб турувчи жиҳати, улар илм-фаннинг хомийси эдилар. Араблар кириб борган мамлакатларнинг моддий ва маънавий бойликларини ўзлари билан олиб келишни одатга айлантирди. Жумладан, Аббосий халифалардан

¹ Аббосийлар – араб халифалиги сулоласи (750–1258), Муҳаммад (с.а.в.) нинг амакилари Аббос ибн Абдулмутталиб (р.а.) авлодлари.

² Умавийлар – араб халифалиги сулоласи (661–750). Унга маккалик Қурайш қабиласидан бўлган Муовия ибн Абу Суфён асос солган.

Тарих / История / History

Жаъфар ал-Мансур (754-775), Хорун ар-Рашид (786-809) ва ал-Маъмун (813-833) даврида қадимий қўлёзма китобларни ва йирик олимларни халифалик маркази Бағдодга келтиришга алоҳида эътибор қаратилди ва бу борада мислсиз жонбозлик кўрсатилди[1:93,98].

Хорун ар-Рашид даврида “Байт ал-ҳикма” турли адабиётлар сақланадиган маскандан таржима тадқиқотлар олиб бориш марказига айланди. Бу ерга келган таниқли уламолар, тадқиқотчилар турли мавзулардаги китоблар билан танишиш, уларни мутолаа қилиш имкониятига эга бўлдилар. Бу даврда таржима ишларига алоҳида аҳамият берилиб, “Байт ал-ҳикма”даги асарлар сони янада кўпайди[2:32].

Илм-фанга ҳомийлик қилган аббосий халифалардан яна бири ал-Маъмун даврида “Байт ал-ҳикма”даги илмий муҳит мисли кўрилмаган даражада ривожланиб, у ерда юнон, форс ва ҳинд тилларидаги ноёб китобларни араб тилига ўгириш, шарҳлаш билан бир қаторда мустақил илмий фаолият ҳам олиб борилиб, янги асарлар ҳам ёзилди[3:7].

Ҳижрий III/милодий IX асрда астрономия, тиббиёт, ҳандаса фанлари билан бир қаторда тафсир, ҳадис, калом, фикҳ, ислом тарихи каби илмларни ўрганиш борасида ижобий натижаларга эришилди.

Илк ўрта асрларда аксар ислом тарихига оид асарлар муҳаддислар томонидан ёзилган. Чунки, мазкур асарлар мавзуси асосан Муҳаммад (с.а.в) ҳаёти ва фаолиятини ёритишга қаратилган бўлиб, улар мағозий ва сийра номлари билан юритилган. Ислом тарихи мавзусида ёзилган асарлар

услуби ва йўналишига кўра турли соҳаларни ўз ичига олади. IX асрнинг иккинчи ярмида табақот, тазкира ва ансоб (насаблар) каби йўналишларда китоб ёзиш ривожланган.

VIII-X асрларда мусулмон тарихчилари томонидан кўплаб асарлар ёзилган. Уларни қуйидаги йўналишларда тасниф қилиш мумкин:

Мағозий йўналиши

Мағозий сўзи араб тилидан таржима қилинганда, “душманга қарши курашиш” маъносини англатади. Истилоҳда Расулуллоҳ (с.а.в) иштирок этган жангларга нисбатан қўлланилади. Мазкур йўналишдаги асарлар нафақат Муҳаммад (с.а.в) иштирок этган ҳарбий юришларни, балки У киши томонидан юборилган ҳарбий бўлинма – сарийялар³ тарихини ҳам ўз ичига олади. Ҳожи Халифа (1609-1657)нинг “Кашф аз-Зунун” асарида келтирилишича, Мағозий йўналишида биринчи бўлиб, Урва ибн Зубайр (ваф. 713) асар ёзган[4:1749]. Ундан сўнг Ваҳб ибн Мунаббаҳ (ваф. 728), Муҳаммад ибн Шихоб аз-Зухрий (ваф. 742) ва Мусо ибн Уқба ибн Аби Айёш (ваф. 758) каби олимлар мағозий йўналишида асар ёзган[5:9].

Мазкур тарихчилар асарларининг қўлёзмалари ҳақидаги маълумотлар Муҳаммад ибн Исҳоқ (699-769), Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий (747-823), Ибн Саъд (784-845) ва ибн Жарир Табарий (839-923) асарларида келтирилган[6:41]. Қуйида баъзи мағозий асарлари ва уларнинг муаллифлари ҳақида тўхталиб ўтамиз:

Урва ибн Зубайрнинг “Ал-мағозий” асари Набий (с.а.в) ҳаётларининг айрим ўринларини хусусан, ваҳийнинг

³ Сарийя – Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бирор мақсадни кўзлаб, бир саҳоба бошчилигида

юборган махфий жанговар гуруҳдир. Унда жанг бўлган ёки бўлмаган ҳолатда ҳам сарийя дейилади.

Тарих / История / History

бошланиши, баъзи бир ғазотлар ва муҳим тарихий ҳодисаларни ўз ичига олган. Асар умавийлар саройидан келган саволларга жавоб тарзида ёзилганлиги учун ғазотлар билан боғлиқ тафсилотлар ҳадислар исноди орқали зикр қилинган. Урва ибн Зубайрнинг маълумотлари ўзининг ишончлилиги билан ажралиб туради. У воқеалар тафсилотини отаси Зубайр ибн Аввом (594-656), онаси Асмо бинти Абу Бакр (595-692), акаси Абдуллоҳ ибн Зубайр (624-692) ва холаси Оиша бинти Абу Бакр (604-678) каби саҳобий ва саҳобиялардан ривоят қилган[7:25].

Кейинги муаллифимиз Муҳаммад ибн Шихоб аз-Зухрийнинг “Ал-мағозий” асарида эса Урва ибн Зубайр берган маълумотларга қўшимча ҳадислар билан янада аниқлик киритилган. У тарихий маълумотларни ёзишда дастлабкилардан бўлиб, исломдан аввалги воқеаларни келтирган. Муҳаммад аз-Зухрий ҳодисаларни баён қилишда тарихий изчилликка амал қилган. Тарихчи асарда Расулуллоҳ (с.а.в) ҳаёт йўлларидаги муҳим тафсилотларни зикр қилганидан сўнг, рошид халифалар⁴ даврида юз берган Абу Бакр (р.а)нинг халифа бўлиши, девон тизимининг жорий этилиши, Қуръони Каримнинг жамланиши, Усмон (р.а)нинг қатл этилиши, Али (р.а)нинг халифалик даври ҳамда халифалик бошқарувини умавийлар сулоласига ўтиши каби мавзуларни келтириб ўтган[7:27].

Урва ибн Зубайр ва Муҳаммад ибн Шихобнинг асарлари кейинги давр тарихчилари ижодида кузатиладиган муболаға ва бўрттиришлардан холидир. Шунингдек, бу даврда исроилиёт ривоятлари⁵ ва тўқима ҳадисларни

ривоят қилиш ҳам кенг тарқалмаган эди. Ислом илмларига исроилиётнинг кириб келиши ва ривожланишига Ваҳб ибн Мунаббаҳ катта таъсир кўрсатди. У “Ал-мағозий” асарида яҳудийларнинг қадимги аҳд китобида келтирилган асотир ва ривоятларга аҳамият берди. Улар орқали Қуръони каримда исми зикр қилинган пайғамбарлар ҳақидаги оятларни тафсир қилишга ҳаракат қилди. Яман тарихига оид маълумотлари халқ орасида тарқалган эртақ ва ривоятларга асосланган. Шунинг учун XIV асрда яшаган мисрлик тарихчи Муҳаммад ибн Абдурахмон ас-Саховий Ваҳб ибн Мунаббаҳ ҳақида: “Унинг ривоятлари ишончли тарихчилар услубига хос эмас” дея таъриф берган[7:31].

Мағозий йўналишида ёзилган дастлабки асарлардан яна бири Мусо ибн Уқба (ваф. 758)нинг “Китоб ал-Мағозий” асари бўлиб, Яҳё ибн Маъин (ваф. 848), Аҳмад ибн Ҳанбал (780-855) ва Молик ибн Анас (711-795) каби муҳаддислар уни ишончли манбалардан бири сифатида эътироф этганлар[6:42]. Мусо ибн Уқба Мадинада туғилган ва Муҳаммад ибн Шихоб аз-Зухридан мағозий илмини ўрганган. У китобида асосан мадиналик муҳаддислар ривоят қилган ҳадисларга мурожаат қилган. “Кашф аз-Зунун” асарининг муаллифи Ҳожи Халифа ҳам Мусо ибн Уқбанинг Ал-мағозий китоби ишончли асар бўлганлигини айтиб ўтган[4:1749]. Ўрта аср тарихчиларининг аксари Муҳаммад (с.а.в) даври тарихини ёритишда Мусо ибн Уқбадан иқтибослар келтирган. Муҳаммад Боқшиш Абу Молик ал-Мағозий асарида олинган охириги иқтибос XVI асрда яшаган тарихчи

⁴ Рошид халифалар – Абу Бакр Сиддик (632-634), Умар ибн Хаттоб (634-644), Усмон ибн Аффон (644-656) ва Али ибн Абу Толиб (656-661) рошид яъни “тўғри йўлдан боровчи” халифалар дейилади.

⁵ Исроилиёт ривоятлари яҳудийлар ва насронийлардан ўтиб қолган олдинги умматларнинг ва набийларнинг қиссаларига тегапши ривоятлар.

Тарих / История / History

Хусайн ибн Муҳаммад Диёрбакрий (ваф. 1559)нинг “Тарих ал-хомис” асарида нақл қилинганлигини айтган. Муҳаммад Боқшиш иқтибослардан фойдаланиб, 1994 йили асарни нашр эттирган[5:11].

IX асрда Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий ва Муҳаммад ибн Оиз (767-847) томонидан ёзилган “Ал-мағозий” асарлари мавзуси кенг қамровлилиги ва аҳамияти жиҳатидан алоҳида ўринга эга.

Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий 747 йили Мадинада туғилган ва ҳадис илмини имом Молиқдан ўрганган. Ал-Воқидий тарих соҳасида “ал-Мағозий”, “Фатҳ ифрикия”, “Фатҳ ал-аъжам”, “Фатҳ аш-Шом” каби асарлар ёзган. Тарихчи ва муҳаддислар унинг илмий фолитига турлича фикр билдирадilar. Жумладан, Аҳмад ибн Ҳанбал (780-855), Абу Довуд Сижистоний (817-819), Абу Исҳоқ Жузжоний (796-872), Абу Абдурахмон ан-Насоий (829-915) каби муҳаддислар уни ёлғончи ровийлардан ҳадис ривоят қилганлиги учун танқид қиладилар[8:112]. Абдулазиз ибн Муҳаммад Доровардий (ваф. 803), Мусъаб аз-Зубайрий (773-851), Муҳаммад ибн Аҳмад аз-Зухалий (788-871), Абу Бакр ас-Соғоний (ваф. 990) ва бошқалар ал-Воқидийни ишончли муҳаддис бўлганлигига гувоҳлик берадилар[8:107-109]. Шамсиддин Заҳабий ал-Воқидийга берган таърифида унинг иқтидорини этироф этган ҳолда, олтита ишончли ҳадис тўпламидан фақат ибн Можа асарида ал-Воқидийдан ривоят қилинган бир дона ҳадис мавжудлигини айтади[9:162].

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Оизнинг “Китаб ал-мағозий” асари ҳақида Шамсиддин аз-Заҳабий “Мизан ал-иътидал”[10:589], “Ал-Кашиф”[11:183] ва “Тақриб ат-Таҳзиб”[12:858] номли китобларида маълумот келтирган. Асар ўз даврида тарихчилар учун муҳим манба сифатида

хизмат қилган. Али ибн Асокир (1105-1176) “Тариху Димашқ”, Ибн Саййид Ан-Нас исми билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Яъмурий (1272-1334) “Уюн ал-асар”, Исмоил ибн Касир (1301-1372) “ал-Бидая ван-нихая”, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1371-1449) “Ал-Исоба” ва “Фатҳ ал-Борий” китобларида Муҳаммад ибн Оиз асаридан фойдаланган. Ал-Асқалонийнинг “Ибн Оиз мағосийсидан ушбу масаланинг жавобини топдим”, “Ибн Оиз нақл қилишчи” каби сўзлари унда Муҳаммад ибн Оиз асарининг қўлёмаси бор бўлганлигига далолат қилади[13:15]. Бироқ асарнинг ҳозиргача етиб келган қўлёмаси ҳақида маълумот аниқланмади.

Ушбу ўринда мағозий услубида асар таълиф этган баъзи муаррихлар ҳақида маълумот бериш билан чекланилди. Демак, мағозий йўналишидаги асарларнинг аксар қисми VIII-IX асрларда ёзилган. Ундан кейинги асрларда асар ёзиш ушбу йўналишда асар ёзиш нисбатан камроқ кузатилади. Ҳожи Халифа “Кашф аз-Зунун”да XI асрда Ибн Абдулбарр ал-Қуртубий (ваф. 1071), Али ибн Аҳмад ал-Ваҳидий (ваф. 1076) каби тарихчилар ҳам мағозий йўналишида асар ёзганлигини зикр қилган[4:1747]. Илк ўрта асрларда мағозий йўналиши билан бирга сийра йўналишида ҳам тарихий асарлар ёзилган. Қуйида улар хусусида сўз боради.

VIII аср ўрталарида сийра йўналишида тарихий асарлар ёзиш бошланди. Сийра (السيرة) сўзи луғатда бирор кишининг таржимаи ҳоли маъносини англатади. Истилоҳда набавий (النبيه) сўзи билан қўшилиб, Муҳаммад (с.а.в) ҳаёт йўллари ҳақида маълумот берувчи ёзма манбаларни ифода этади. Доктор Муҳаммад Таноҳий (1935-1999) сийра сўзига қуйидагича

Тарих / История / History

таъриф беради: “Сийра саййидимиз Муҳаммад соллалоҳу алайҳи ва салламнинг насаблари, туғилишлари, улғайишлари, У кишининг пайғамбарлик фаолиятлари, сифатлари ва вафотлари ҳақида ёзилган асар бўлиб, у билан бирга ал-мағозий сўзи ҳам ишлатилади”[6:43].

Сийра йўналишидаги асарларда Расулulloҳ (с.а.в) туғилишларидан аввалги даврда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳам зикр қилинади. Муаллифлар ўша даврда Макка ва Мадинадаги сиёсий-ижтимоий ва диний вазият ҳақида сўз юритади. Мазкур йўналишда дастлаб Муҳаммад ибн Исҳоқ, Маъмар ибн Рошид (ваф. 771), Нажиҳ ибн Абдурахмон ал-Маданий (ваф. 787) каби тарихчилар ижод қилди. Маъмар ибн Рошид ва Нажиҳ ибн Абдурахмон асарларининг қўлёзмалари ҳақида тадқиқот давомида маълумот топилмади. Уларнинг сийра илмида асар ёзганлиги тўғрисида Муҳаммад ибн ан-Надим (ваф. 990)нинг “Ал-фихрист”[14:136, 138] ва Шамсиддин Заҳабийнинг “Сияр аълам ан-Нубала”[15:471], [16:100] каби тазкира китобларида маълумот келтирилган. Ҳозирда мавжуд бўлган сийра йўналишидаги энг қадимий асарлардан бири Муҳаммад ибн Исҳоқнинг “Китаб ас-сийра вал-мубтада вал-мағозий” китобидир.

Ибн Исҳоқ ўзидан олдин ёзилган мағозий мавзусидаги асарларни жамлади ва уларни таҳрир қилди. Шунинг учун китобда саҳиҳ ҳадислар билан бирга исроилиётдан нақл қилинган ривоятларни ҳам учратиш мумкин. Муҳаммад (с.а.в) даври тарихини ёзишда Ибн Исҳоқ мадиналик муҳаддислар ривоятларига мурожаат қилди. Исроилиётдан пайғамбарлар тарихига тегишли маълумотлардан ҳам фойдаланди. Асар ҳақида кўплаб

манбаларда зикр қилинган бўлса-да, унинг мавжуд қўлёзма нусхалари бизгача тўлиқ шаклда етиб келмаган[17:9].

Ибн Исҳоқнинг “ас-Сийра” асари кейинчалик Абдулмалик ибн Ҳишом (ваф. 833) томонидан қайта кўриб чиқилди ва қўшимча маълумотлар билан тўлдирилди. “Китаб ас-сийра вал-мубтада вал-мағозий” асарини қайтадан тартибга келтирган Ибн Ҳишом мана шу асар билан шуҳрат қозонди. Тарихчи асар ёзиш жараёнида Ибн Исҳоқдан ривоят қилган энг ишончли ровийлардан Зиёд ибн Абдуллоҳ ал-Баккой (ваф. 799)нинг куфий-бағдодий деб машҳур бўлган нусхасини асос қилиб олган ва ўрни келганда унга қўшимчалар ҳам киритган. Асар вақт ўтиши билан “Сийрат ибн Ҳишом” ёки “Таҳзибу ибн Ҳишом” деб аталган. Шамсиддин ибн Холликон (1211-1282) Шамсиддин Заҳабий (1274-1348), Исмоил ибн Касир (1301-1373), Шамсиддин ас-Саховий (1427-1497), Муҳаммад ибн ал-Имод (1623-1679) каби тарихчилар мазкур асарни Расулulloҳ (с.а.в) ҳаётига доир энг ишончли ва энг яхши сийра асари сифатида эътироф этганлар. Асар бугунги кунгача етиб келган ва Қоҳира (1978), Байрут (1987), Тонто (1995) шаҳарларида нашр этилган[17:10].

Сийра йўналишида ёзилган муҳим асарлардан бири Абу Исҳоқ ал-Физорий (803)нинг “Китаб ас-сияр” асари ҳисобланади. Асарга Имом аш-Шофиъий (767-820) ижобий баҳо бериб: “Сийра йўналишида ҳеч ким Абу Исҳоқ ал-Физорий каби китоб ёзмади” дея таъриф берган. Асар ҳақида ибн ан-Надимнинг “ал-Фихрист”, Ибн Қутайба ад-Динаварий (828-889)нинг “ал-Маориф”, Ал-Масъудийнинг “Муруж аз-Заҳаб” Шамсиддин аз-Заҳабийнинг “Сияр аълам

Тарих / История / History

ан-нубала”, ва бошқа манбаларда нақл қилинган[18:61-62].

VIII-IX асрларда асос солинган сийранавислик йўналишида асар ёзиш кейинги даврларда ҳам давом этди. Аҳмад ибн Муҳаммад Мискавайҳ (ваф. 1030)нинг “Китаб ас-сияр”, Али ибн Аҳмад ибн Саъиднинг (ваф. 1064) “Жавамиъ ас-сияр”, Ибн Саййид ан-Наснинг “Уюн ал-асар фи фунуни ал-мағозий ваш-шамаил вас-сияр”, Исмоил ибн Касирнинг “Ас-сийра ан-набавия” каби асарлари сийранавислик соҳасида таълиф қилинган ноёб манбалар сифатида эътироф этилади[6:48].

Мағозий ва сийра йўналишлари номланиши жиҳатидан фарқ қилса-да, улардаги тарихий услуб ўхшаш бўлган. Мағозий асарлари ғазот ва сариялар тарихини ёритиш билан бирга, сийра китобларидаги каби пайғамбарлар тарихи, Муҳаммад (с.а.в) туғилишидан олдинги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Набий (а.с)нинг болалиги, Макка ва Мадинадаги фаолияти каби мавзуларни ҳам ўз ичига олган.

Ҳарбий ҳаракатлар тарихига оид асарлар

VIII-IX асрларда ёзилган асарларнинг бир қисми ҳарбий ҳаракатлар тарихини ёритишга қаратилган. Уларда тарихий воқеа ва ҳодисалар билан бирга юриш қилинган шаҳар ва минтақанинг араблар келишидан олдинги тарихи, давлат бошқаруви шакли, аҳолиси, табиати, эътиқоди ҳамда минтақа аҳолисининг урф-одати ва анъаналари ҳақида маълумотлар келтирилади.

Мазкур йўналишида асар ёзиш IX-X асрларда ривожланди. Муҳаммад ибн

Умар ал-Воқидий (747-823), Муҳаммад ибн Оиз ад-Димашқий (767-847), Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий (ваф. 892), Аҳмад ибн Аъсам ал-Куфий (ваф. 926) ва бошқалар ҳарбий ҳаракатлар ҳақида китоб ёздилар.

Биргина Хожи Халилифанинг “Кашф аз-Зунун” асарида арабларнинг ҳарбий юришлари тарихини ёритувчи қуйидаги асарлар зикр қилинган:

Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидийнинг “Футуҳ аш-Шом” асари. У Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ажо (ваф. 1519) томонидан назмий шаклда турк тилига таржима қилинган. Асар таржимаси 12 минг мисрани ташкил этган[4:1237]. Асар саж (қофияли наср) услубида ёзилган бўлиб, Абу Бакр Сиддиқ ва Умар ибн Хаттоб халифалиги даврида Шом минтақасига тегишли бўлган Дамашқ, Ҳимс, Қиннисрин, Ҳалаб ва Фаластиндаги фатҳ юришлари ёритилган. “Футуҳ аш-Шом” асари 1997 йили Байрутда нашр қилинган[19].

Абу Убайда Муаммар ибн ал-Мусанна ал-Басрий (728-825)нинг “Футуҳи Урминия⁶” асари. Муаллифни “Футуҳи Аҳваз⁷” номли асари ҳам бўлган[4:1239]. Абу Убайданинг мазкур икки асари ибн ан-Надимнинг “ал-Фихрист”[14:80], Шамсиддин ибн Холликон (1211-1282)нинг “Вафийёт ал-аъйан”[20:239] асарларида зикр қилинган.

Аҳмад ибн Аъсам ал-Куфийнинг “Китоб ал-Футуҳ” асари. У 1199 йили Хоразмшоҳ Такаш буйруғига биноан Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Муставфий томонидан форс тилига таржима қилинган. Асар тарих илмида муҳим аҳамиятга эга бўлишига қарамай ўрта

⁶ Илк ўрта асрларда Урминия тушунчаси бугунги кундаги Кавказ минтақасига нисбатан ишлатилган.

⁷ Аҳваз Эроннинг Ҳузистон вилояти таркибига кирувчи шаҳар. У мамлакатнинг жануби-ғарбида,

Ироқка яқин ҳудудда жойлашган. Шаҳар X асрда Ҳузистоннинг маъмурий-сиёсий маркази бўлган.

Тарих / История / History

аср манбаларида у ҳақида маълумот кам келган. Ёқут ал-Ҳамавий (1178-1229)нинг “Муъжам ал-удабо”[21:202] ва Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1371-1449)нинг “Лисон ал-мизон”[22:407] асарларида бир-бирини такрорловчи қисқача маълумот берилган холос. 1881 йилда Германиядаги Гота кутубхонасида асарнинг биринчи қисми топилган. Асарнинг асл арабча нусхаси эса Истанбулдаги Топкапи Саройидаги кутубхонадан (Ahmad III кутубхонаси, № 2956, иккита қисм) топилган. Китоб ал-Футуҳ 1991 йили Байрутда нашр қилинган[23].

Абу Ҳузайфа Исҳоқ ибн Башар ал-Бухорий (ваф. 821)нинг “Футуҳ ал-байт ал-мақдис” асари[4:1240]. Исҳоқ ибн Башар Балхда туғилган ва Бухорога кўчиб келиб, шу ерда вафот этган. Шунинг учун унга ал-Бухорий нисбаси берилган. “Футуҳ ал-байт ал-мақдис” асари Хатиб ал-Бағдодийнинг “Тарихи Бағдод”[24:336], Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-Удабо”[21:623], Салоҳиддин ас-Сафдийнинг “Китаб ал-вафий бил-вафийят”[25:264], каби манбаларида “Китаб ал-футуҳ” деб аталган. Ибн ан-Надимнинг “ал-Фихрист” асарида Исҳоқ ибн Башар ал-Бухорий томонидан ёзилган “Китаб ал-мубтада”, “Китаб ар-ридда”, “Китаб ал-жамал”, “Китаб Сиффин”, “Китаб ҳуфру замзам” номли асарлар санаб ўтилган[14:137]. Бироқ унда “Китаб ал-футуҳ” ёки “Футуҳ ал-байт ал-мақдис” асари ҳақида маълумот келтирилмаган.

Хожи Халифа асарида зикр қилинмаган бўлса-да, илк ислом тарихини ўрганишда муҳим ўринга эга ҳарбий ҳаракатлар тарихига оид асарлар ҳам бўлгани табиий. Уларнинг таркибига Абул-Ҳасан ал-Мадоиний (752-843) ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад

ибн Оиз асарларини киритиш мумкин. Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим ал-Мадоинийнинг ушбу йўналишда ёзилган 47 та асарини[14:150], Ёқут ал-Ҳамавий 34 та асарини[21:1857] зикр қилган. Уларда Шом, Ироқ, Басра, Хуросон, Сижистон, Табаристон, Миср ва бошқа ҳудудлардаги арабларнинг ҳарбий юришлари ва ўша ҳудудларда волий⁸ мансабида ишлаган шахслар тарихи ёритилган. Хатиб ал-Бағдодий (1002-1071)нинг “Тарихи Бағдод” ва Шамсиддин Заҳабийнинг “Сияр аълам ан-Нубала” асарларида ҳам Абул-Ҳасан ал-Мадоинийнинг ҳарбий ҳаракатлар тарихига оид асар ёзганлиги таъкидланган[26:54].

Муҳаммад ибн Оизнинг “Китаб ал-футуҳ” асари ҳақида Али ибн Хусайн ибн Асокир (1105-1176)нинг “Дамашқ тарихи”[27:288], Жамолиддин ал-Муззий (1256-1341)нинг “Таҳзиб ал-Камол”[28:427], Салоҳиддин ас-Сафдий (1296-1363)нинг “Китаб ал-вафий бил-вафийят”[25:149], Шамсиддин Заҳабийнинг “Сияр аълам ан-нубала”[29:145] номли асарларида маълумот келтирилган. Салоҳиддин ас-Сафдий асарида Муҳаммад ибн Оизнинг “Ал-футуҳ” асари “Китаб ал-мағозий ва ал-футуҳ” шаклида бир ўринда зикр қилинган. Бундан “Ал-мағозий” ва “Ал-футуҳ” асарлари битта китоб бўлган деган хулосага келиш мумкин. Бироқ “Сияр аълам ан-нубала”да келтирилган маълумот бу фикрни рад қилади. Шамсиддин Заҳабий аввал “Ал-мағозий” асарига тўхталиб, ундан нақл қилинган ривоятларни аксарини эшитганлигини айтади. Сўнг Муҳаммад ибн Оизнинг бошқа асарларини, жумладан, “Китаб ал-футуҳ” асарини зикр қилади. Шундан билиш мумкинки, “Ал-мағозий” ва “Ал-футуҳ” асарлари битта китоб бўлмаган[13:19]. Асарнинг бугунги

⁸ Волий – вилоят бошқарувчиси.

Тарих / История / History

кунгача етиб келган қўлёзма нусхаси ёки таҳқиқи ҳақида тадқиқот давомида маълумот учратилмади.

Тазкира китобларида номи келтирилган ҳарбий ҳаракатлар тарихига ҳақидаги асарларнинг аксар қисми илк ўрта аср тарихчилари томонидан ёзилган. Бу омил ўша даврда тарихчилар орасида мазкур йўналишда асар ёзиш кенг тус олганлигини кўрсатади. Айни пайтда, зикр қилинган асарлар Араб халифалиги таркибида бўлган минтақалар ва у ерларда яшаган халқлар тарихини ўрганишда қимматли манба вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, Илк ўрта асрларда ислом тарихи мавзусида ёзилган асарлар юқорида келтирилган йўналишлар билан чекланиб қолмади. Бу даврда табақот⁹, ансоб¹⁰, ахбор¹¹ соҳаларида ҳам бир неча асарлар таълиф қилинган. Уларни ўрганиш юртимиз ва қўшни мамлакатлар тарихининг илк ўрта асрлар даврини ўрганишда ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи, иккинчи китоб. – Тошкент: Ҳилол нашр, 2017.
2. Баҳром Абдуҳалимов. “Байт ал-ҳикма” ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (кейинги ўринларда “Байт ал-ҳикма”). – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004.
3. Ибн ал-Кифтий. Ахбар ал-Улама би ахбар ал-ҳукама. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 2005.

4. Ҳожи Халифа. Кашф аз-Зунун, II жуз. – Байрут: Дару ихё ат-турос ал-арабий, 1981.
5. Мусо ибн Уқба. Ал-мағозий // муҳаққиқ Муҳаммад Боқшиш Абу Молик. – Акадир: Жамиъа ибн аз-Зухр, 1994.
6. Маҳмуд Муҳаммад Таноҳий. Ал-Мувжаз фи марожиъит-тарожим вал-булдан вал-мусаннафат ва таърифот ал-улум. – Қоҳира: Мактаба ал-Хонажи, 1985.
7. Абдулазиз ад-Даврий. Нашъату илм ат-таърих инда ал-аъроб. – Абу Даби: Маркау зайид лит-турос ва ат-таърих, 2000.
8. Абдулазиз ибн Сулаймон ас-Салумий. Ал-Воқидий ва китабуху ал-мағозий. – ал-Мадина: Ал-жамиъа ал-исламийя, 2004.
9. Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълам ан-Нубала, VIII жуз. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006.
10. Шамсуддин Заҳабий. Мизан ал-иътидал, III жуз. – Байрут: Дар ал-маърифат, 1963.
11. Шамсуддин Заҳабий. Ал-Кашиф, II жуз. – Жидда: Дар ал-қибла ли-сақофа ал-исламийя, 1992.
12. Шамсуддин Заҳабий. Тақриб ат-Таҳзиб. – Ар-Риёд: Дар ал-аъсима, 2000.
13. Сулаймон ибн Абдуллоҳ ас-Савикат. Муҳаммад ибн Оиз ад-Димашқий ва мусоннафатуху ат-таърихийя // мажалла ад-даро, ҳижрий 1420 йил /

⁹ Табақот – Маълум бир давр ёки маълум бир соҳада илмий фаолият олиб борган олимлар ҳаёти ҳақида маълумот берувчи асар.

¹⁰ Ансоб – насаб сўзининг кўплиги бўлиб, ушбу турдаги асарларда тарихий шахслар ва қабилаларнинг шажараси келтирилади.

¹¹ Ахбор – хабар сўзининг кўплиги бўлиб, уларда арабларнинг исломдан олдинги тарихига урғу берилади.

Тарих / История / History

- милодий 1999 йил 3 сони. – Ар-Риёд: Дар ал-малик Абдулазиз, 1999.
14. Ибн ан-Надим. Ал-Фихрист. – Байрут: Дар ал-маърифат, 1997.
15. Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълам ан-Нубала, VI жуз. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006.
16. Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълам ан-Нубала, VII жуз. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006.
17. Қобилжон Зоҳидов. Ислом тарихи фанидан ўқув қўлланма. – Т.: Тошкент ислом университети, 2013.
18. Абу Исҳоқ ал-Физорий. Китаб ас-сияр / муҳаққиқ: доктор Форук Ҳаммода. – Ар-Работ: Муассаса ар-рисала, 1987.
19. Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий. Футуҳ аш-Шом / муҳаққиқ: Абдуллатиф Абдурахмон. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 1997.
20. Шамсиддин ибн Холликон. Вафийят ал-аъйан V жуз / муҳаққиқ Доктор Эҳсон Аббос. – Байрут: Дару Содир, 1977.
21. Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-Удабо, I жуз. – Байрут: Дар ал-ғариб ал-исломий, 1993.
22. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Лисан ал-мийзан, I жуз. – Байрут: Дар ал-башаир ал-исламийя, 2002.
23. Аҳмад ибн Аъсам. Китоб ал-футуҳ / муҳаққиқ: Али Ширий. – Байрут: Дар ал-Адва, 1991.
24. Хатиб ал-Бағдодий. Тарихи Бағдод, VII жуз. – Байрут: Дар ал-ҳарб ал-исламий, 2001.
25. Салоҳиддин ас-Сафдий. Китаб ал-вафий бил-вафийят, VIII жуз. – Байрут: Дар ихё ат-турос ал-аробий, 2000.
26. Хатиб ал-Бағдодий. Тарихи Бағдод, XII жуз. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 2011.
27. Ибн Асокир. Тариху мадинати Димашқ, LIII жуз. – Байрут: Дар ал-фикр, 1995.
28. Жамолиддин ал-Муззий. Таҳзиб ал-Камол, XXV жуз. – Байрут: Муассаса ар-Рисала, 1992.
29. Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълам ан-Нубала, IX жуз. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006.